

Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΑΛΛΟΤΡΙΩΣΗΣ ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΠΡΩΤΟ ΜΑΡΞ

Από τη στιγμή που τα λεγόμενα *Φιλοσοφικά και Οικονομικά χειρόγραφα του 1844* του Μάρξ¹ δημοσιεύτηκαν το 1932 έχουν γίνει θέμα για μακρόχρονης συζητήσεις, έχουν υποστεί διάφορες δοκιμασίες, η αξία τους έχει αμφισβητηθεί και η σημασία τους έχει υποβαθμιστεί. Και αυτά όχι από φιλελεύθερους αλλά από μαρξιστές σχολιαστές και διανοούμενους. Για να αντιληφθούμε κατά πόσο έχει αμφισβητηθεί η σημασία της μελέτης αυτής, αρκεί να αναφέρουμε ότι στα «Άπαντα Marx - Engels», που έχουν δημοσιευθεί στο Βερολίνο το 1957, δεν συμπεριλαμβάνονται τα «Φιλ. και Οικ. Χειρόγραφα», αλλά έχουν εκδοθεί σε ξεχωριστό τόμο. Την απόφαση να αποκλειστούν τα «Χειρόγραφα» από τα «Άπαντα» πήρε το Ινστιτούτο Μαρξισμού - Λενινισμού της Ανατολικής Γερμανίας. Όπως αναφέρει και ο Colletti στην εισαγωγή του για τα «Χειρόγραφα»², μια ανάλογη απόφαση είχε πάρει και η Κεντρική Επιτροπή του Κομμουνιστικού Κόμματος της Σοβιετικής Ένωσης³.

Οι λόγοι για τους οποίους τα «Χειρόγραφα» δεν έχουν συμπεριληφθεί στα άπαντα και δεν θεωρούνται από πολλούς μέρος του Μαρξιστικού - Λενινιστικού Corpus μπορούν να απασχολήσουν μια ολόκληρη μελέτη. Εδώ μπορούμε να αναφέρουμε συνοπτικά και «δογματικά» μερικά δεδομένα. Είναι γεγονός ότι μερικούς βασικούς όρους που αναφέρει ο Μάρξ στα «Χειρόγραφα» ή δεν τους χρησιμοποιεί καθόλου ή δεν τους πολυαναφέρει στις μετέπειτα εργασίες του. Το ίδιο απουσιάζουν οι όροι αυτοί και από τις μελέτες του Engels. Λόγου χάρη η έκφραση «κοινωνικές σχέσεις εργασίας» αυτή καθ' αυτή δεν εμφανίζεται στα «Χειρόγραφα». Η κεντρική ιδέα της αλλοτρίωσης που απασχολεί τον Μάρξ στα «Χειρόγραφα» δεν υπάρχει στις μελέτες του ηλικιωμένου Engels ούτε και στα βιβλία του Λένιν.

Η ίδια η λέξη «αλλοτρίωση», που είναι ιδέα - κλειδί στα «Χειρόγραφα», δεν πολυεμφανίζεται στις επόμενες μελέτες του ίδιου του Μάρξ. Ο τρόπος της σκέψης που βρίσκουμε στα «Χειρόγραφα» φαίνεται επιφανειακά να είναι δια-

1. Κάρλ Μάρξ, *Οικονομικά και Φιλοσοφικά Χειρόγραφα, Εισαγωγή*: Λούτσιο Κολλέτι, *Μετάφραση Μπάμπη Γραμμένου, Εκδόσεις Γλάρος, Αθήνα 1976.*

2. Λούτσιο Κολλέτι, *εισαγωγή, Οικονομικά και Φιλοσοφικά Χειρόγραφα*, σελ. 24-25.

3. Πρέπει να σημειωθεί ότι τα χειρόγραφα συμπεριλαμβάνονται και μάλιστα ευδιάκριτα στην αγγλική έκδοση: Marx-Engels: Collected Works, (New York: International Publishers).

φορετικός από τον τρόπο της σκέψης στις εργασίες του ηλικιωμένου Μάρξ. Αυτός ο τρόπος της σκέψης στα «Χειρόγραφα» διαφέρει πολύ από τον τρόπο της σκέψης του Engels - του συγγραφέα του «Anti - Düring». Λόγου χάρη ο ιστορικός υλισμός δεν απασχολεί τον Μάρξ των «Χειρογράφων» και βέβαια η φράση Διαλεκτικός υλισμός απουσιάζει από τα «Χειρόγραφα», όπως απουσιάζει και απ' όλα τα βιβλία του Μάρξ.

Γι' αυτούς και άλλους λόγους τα «Χειρόγραφα» έχουν θεωρηθεί σημαντικά μεν, αλλά μόνο για βιογραφικούς ή ιστορικούς λόγους, δηλ. επειδή απλώς τεκμηριώνουν τα θέματα που απασχόλησαν τον νεαρό Μάρξ, αλλά δεν οδηγούν και δεν αποτελούν αναπόσπαστο μέρος της γνήσιας και ώριμης σκέψης του. Όπως είναι γνωστό ο Louis Althusser¹ αγνοεί τα «Χειρόγραφα» και ξεχωρίζει αποφασιστικά τα έργα του νεαρού Μάρξ από αυτά του ώριμου Μάρξ. Κατά του Althusser ο Μάρξ ασχολείται με τον Διαλεκτικό και Ιστορικό υλισμό.

Αντίθετα με τον Althusser και με τον Emile Bottigelli² αλλά μαζί με ερμηνευτές σαν τον Galvano della Volpe³ τον Lucio Colletti⁴ και τον Jean Hippolite⁵ εγώ βλέπω τα «Χειρόγραφα» να συνδέονται άρρηκτα με τις εργασίες του ηλικιωμένου Μάρξ και μάλιστα να συνιστούν το προσέμιο, τα πρώτα βήματα και το φιλοσοφικό υπόβαθρό τους. Αυτό μπορεί κανείς να το δει ευκρινώς, αν εξετάσει την ιδέα - κλειδί των «Χειρογράφων», την ιδέα της «αλλοτριωμένης εργασίας». Μπορεί δηλαδή να βρει εδάφια στα μετέπειτα συγγράμματα του Μάρξ όπως στην «Εισαγωγή στην Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας» στις «Θεωρίες της Υπεραξίας» στο «Κεφάλαιο» που αντιστοιχούν με, ή αποτελούν ελεπτυσμένες μορφοποιήσεις του κειμένου των «Χειρογράφων» επάνω στην «αλλοτριωμένη εργασία». Αυτή η προσπάθεια, αν και ενδιαφέρουσα, θα μας έπαιρνε αρκετό χρόνο.

Άλλωστε αυτό το έχουν κάνει και ο Colletti αλλά και περισσότερο και πιο διεξοδικά και αποτελεσματικά ο Istvan Mészáros στο έργο του «Η θεωρία του Μαρξ για την αλλοτρίωση»⁶. Αυτή την σύνδεση και τη συνέχιση μεταξύ των «Χειρογράφων» και των μετέπειτα εργασιών του Μαρξ θα την θεωρήσω δεδομένη. Αυτό με το οποίο θέλω να ασχοληθώ σ' αυτή τη σύντομη μελέτη είναι το θέμα της αλλοτρίωσης στα «Φιλ. και Οικ. Χειρόγραφα». Δεν θα ασχοληθώ ό-

1. Louis Althusser et Etienne Balibar, Lire le Capital. Librairie François Maspero, Paris, 1969.

2. Emile Bottigelli, Présentation à K. Marx Manuscripts de 1844.

3. Galvano della Volpe, Rousseau and Hegel, trans by Tohn Frazer, (Atlantic Highlands: Humanities Press, 1979) p. 162.

4. Λούτσιο Κολλέτι, Εισαγωγή, Οικονομικά και Φιλοσοφικά Χειρόγραφα, σελ. 17-38.

5. Zean Hippolite, Etudes sur Marx et Hegel, Editions Marcel Rivière et Cie. Paris, 1965, σελ. 147-155.

6. Istvan Mészáros, Marx's Theory of Alienation, (London: Merlin Press, 1970).

μως με τα «Χειρόγραφα» στο σύνολό τους, αλλά με ένα από τα χειρόγραφα, και μάλιστα μόνο με μερικές σελίδες στο τέλος του πρώτου χειρογράφου, που ο Μάρξ της δίνει τον τίτλο «Αποξενωμένη Εργασία».

Δεν πρόκειται να κρίνω αυτές τις σελίδες. Απλώς θέλω να τις αναπτύξω, να τις διευρύνω και να τις εκφράσω με τον δικό μου τρόπο. Το κάνω αυτό γιατί θεωρώ την ιδέα της αλλοτρίωσης του εργαζομένου ή του ανθρώπου, που ζει στην κοινωνία που θεμελίωσαν οι πολιτικοί οικονομολόγοι, να είναι μια από τις κεντρικές εαν όχι η πιο κεντρική έννοια της σκέψης του Μάρξ· και νομίζω ότι εάν δεν καταλάβουμε αυτή την έννοια δεν θα είναι δυνατό να καταλάβουμε από πού πηγάζει η σκέψη του Μάρξ και θα είναι ακατόρθωτο να κατανοήσουμε γιατί ο Μάρξ είναι πράγματι ένας ανθρωπιστής φιλόσοφος.

Θα χρησιμοποιήσω τις λέξεις «αλλοτρίωση» και «αποξένωση» σαν ταυτόσημες. Το ελληνικό λεξικό εξηγεί το ρήμα αλλοτριώ («καθιστώ τι αλλότριον, αποξενώνω τι»), και εξηγεί το επίθετο «αλλότριος» ως «ο εις άλλον ανήκων».

Στα γερμανικά είναι τρεις οι λέξεις οι οποίες συγγενεύουν σημασιολογικά, για να αποδώσουν την έννοια αλλοτρίωση: *Entfremdung*, *Entäusserung*, και *Veräusserung*.

Entfremdung χρησιμοποιείται όταν πρέπει να δοθεί έμφαση στο γεγονός, πως ο άνθρωπος έρχεται σε αντίθεση με μια εχθρική δύναμη δικής του κατασκευής, η οποία ακυρώνει τελικά την ίδια την προθεσή του.

Οι όροι *Entfremdung* και *Entäusserung* χρησιμοποιούνται συχνότερα από τον όρο *Veräusserung* που, είναι η πράξη της *Entäusserung*. *Veräusserung* χρησιμοποιείται ως πώληση, αλλοτρίωση δια μέσου πώλησης. (*Verkäuflichen* = πουλάω).

Ο αναγνώστης των χειρογράφων αντιλαμβάνεται αμέσως ότι ο Μάρξ μελέτησε έντονα τους κλασικούς πολιτικούς οικονομολόγους σαν τον Adam Smith, τον Ricardo τον James Mill και άλλους. Στους πολιτικούς οικονομολόγους βρήκε μία σχετική ανακούφιση από την αφηρημένη σκέψη και τον δεισμό του Φόυερμπαχ. Μελετώντας τους ήρθε σε επαφή με την χειροπιαστή σφαίρα της οικονομίας. Οι Πολιτικοί Οικονομολόγοι έκαναν προσιτή στον Μάρξ μια αληθινά συγκεκριμένη και χειροπιαστή ανάλυση της παραγωγικής δραστηριότητας στην εμπορευματική κοινωνία. Η σκέψη του Μάρξ αρχίζει να εξελίσσεται έχοντας σαν αφετηρία την διαλεκτική κριτική του επάνω στα πορίσματα των πολ. οικονομολόγων. Δηλ. ήταν οι συγκεκριμένες αναλύσεις της εργασίας, τις οποίες πρόσφεραν οι Πολ. Οικονομολόγοι, που έδωσαν την ευκαιρία στον Μάρξ να αντιληφθεί τις διάφορες όψεις αλλοτρίωσης που παίρνει η ανθρώπινη δραστηριότητα στην κοινωνία που θεμελίωσαν θεωρητικά οι Πολιτικοί Οικονομολόγοι.

Ο Μάρξ αποδέχεται αυτά που υποστηρίζουν οι Πολιτικοί Οικονομολόγοι, αποδέχεται τον ορισμό που δίνουν για τον μισθό, αποδέχεται την ιδέα του κεφαλαίου, αποδέχεται τον υπάρχοντα τρόπο παραγωγής και τις υπάρχουσες συν

θήκες εργασίες και κεφαλαίου, όπως τις παρουσίασαν οι Πολ. Οικ. και όπως συνεχίζουν να υπάρχουν στις εμπορευματικές κοινωνίες, αποδέχεται την σχέση εργασίας - κεφαλαίου που ορίζουν οι Πολ. Οικ. κλπ. Η τεράστια διαφορά ανάμεσα στους Πολ. Οικ. και τον Μαρξ σ' αυτό το ζήτημα είναι η εξής: Αποδεχόμενος όλα αυτά σαν δεδομένα αναλύει ποιές είναι οι επιπτώσεις που όλα αυτά έχουν για τον εργαζόμενο σαν άνθρωπο. Δηλ. ο Μαρξ στα Χειρόγραφα διερευνά αυτούς τους τρόπους και συνθήκες εργασίας που καθόρισαν οι Πολ. Οικ., και οι οποίες ισχύουν σε κάθε εμπορευματική κοινωνία αλλά τις διερευνά αποκλειστικά από την ανθρώπινη ή ανθρωπιστική άποψη. Και ανακαλύπτει ότι στον τρόπο παραγωγής που επικρατεί στο κεφαλαιοκρατικό σύστημα ο εργαζόμενος άνθρωπος είναι ολοκληρωτικά αλλοτριωμένος. Αυτό που θέλω να εξετάσω σήμερα είναι, πως και γιατί η εργασία στην εμπορευματική κοινωνία των Πολιτικών Οικονομολόγων είναι πράγματι αλλοτριωμένη εργασία.

Οι Πολ. Οικονομολόγοι ανέλυσαν την παραγωγική δραστηριότητα στην εμπορευματική κοινωνία. Αλλά αυτό που ανέλυσαν οι Πολ. Οικ. δεν ήταν η ανθρώπινη δραστηριότητα αυτή καθ' αυτή, δεν ήταν η παραγωγική δραστηριότητα στην καθολική της μορφή. Αυτό που ανέλυσαν οι Πολ. Οικ. ήταν μία διάσταση, μόνο μία μορφή, η μορφή που παίρνει η ανθρώπινη δραστηριότητα στα κοινωνικο - οικονομικά πλαίσια του κεφαλαιοκρατισμού. Δηλ. οι Πολ. Οικ. ανέλυσαν την διάσταση της εργασίας όπως υπάρχει σε μια φάση της ιστορίας - στη φάση του κεφαλαιοκρατισμού, και την εννόησαν ως τη μόνη, την καθολική μορφή της ανθρώπινης δραστηριότητας. Κατανόησαν την μορφή της εργασίας που προκύπτει από τον καπιταλιστικό καταμερισμό της εργασίας. Έτσι στην πολιτική οικονομία και στην κεφαλαιοκρατική πρακτική η λέξη εργασία είναι μια λέξη με εντελώς οικονομικό νόημα - γίνεται αντιληπτή απλώς σαν μια οικονομική κατηγορία. Λόγου χάρι στην πολιτική οικονομία και κεφαλαιοκρατική κριτική από την μια πλευρά η εργασία θεωρείται το μέσο για την βιολογική συντήρηση του εργαζόμενου, η εργασία είναι το μέσο ζωής, ο εργαζόμενος εργάζεται μόνο και μόνο για να παράγει μέσα για να ζήσει. Από την άλλη πλευρά έχουμε τη σχέση εργασία - κεφάλαιο. Κεφάλαιο αλλά και εργασία θεωρούνται λειτουργίες των οικονομικών νόμων και η κοινωνία δεν μπορεί να είναι τίποτε άλλο παρά ο χώρος της λειτουργίας αυτών των οικονομικών νόμων, όπως ο νόμος προσφοράς και ζήτησης κλπ.

Και στις δυο περιπτώσεις, όπως και να την πάρει κανείς, η εργασία θεωρείται ως μια οικονομική κατηγορία, έχει δηλ. οικονομική και μόνο έννοια. Για τον Μαρξ όμως όταν η εργασία θεωρείται έτσι, χάνει την αρχική και πραγματική της σημασία, το κύριο και ουσιαστικό της νόημα. Η εργασία (Arbeit) στη βασική της έννοια, στην καθολική της μορφή, όταν την αποτραβήξουμε από τα πλαίσια της κοινωνικής-οικονομικής πρακτικής του καπιταλισμού παύει να είναι το μέσο για τη ζωή του ανθρώπου και γίνεται δράση, δραστηριότητα

(Tätigkeit), ανθρώπινη πράξη. Σαν ανθρώπινη δραστηριότητα η εργασία ταυτίζεται με τη ζωή του ανθρώπου. «Τι άλλο είναι η ζωή, λέει ο Μάρξ, εκτός από δραστηριότητα». Γιαυτό ονομάζει την εργασία «ζωτική δραστηριότητα» του ανθρώπου, αφού είναι η δραστηριότητα που χαρακτηρίζει τη ζωή του.

Στη καθολική της μορφή η εργασία δεν έχει κίνητρο μια εξωτερική αναγκαιότητα, όπως είναι η βιολογική συντήρηση, αλλά έχει κίνητρο μια ανάγκη που αντιστοιχεί με μια εσωτερική αναγκαιότητα. Αυτή η εσωτερική αναγκαιότητα είναι η πραγμάτωση του ανθρώπου σε άνθρωπο. Έτσι, εργάζομαι όχι για να παράγω τα μέσα συντήρησης, για να εκπληρώσω μια εξωτερική αναγκαιότητα, αλλά εργάζομαι για να ολοκληρώσω τον εαυτό μου σαν άνθρωπος, να τον εκφράσω και να πραγματώσω αυτό που είμαι.

Τώρα πρέπει να δικαιολογήσουμε αυτή τη σύντομη εισαγωγή. Θα αρχίσουμε στρέφοντας την προσοχή μας σ' ένα προϊόν του ανθρώπου δηλ. κάτι που είναι το αποτέλεσμα της ανθρώπινης παραγωγικής δραστηριότητας: ένα ζευγάρι παπούτσια, ένα τραπέζι, ένα βιβλίο, μια επιστημονική μελέτη, ένα εικαστικό έργο τέχνης, ένα quartetto, μια σοβαρή μελέτη ενός δευτεροετή φοιτητή. Σαν κάτι τέτοιο το προϊόν είναι η αντικειμενοποίηση του εργαζόμενου. Πλάθοντας, κατασκευάζοντας ένα προϊόν ο πλάστης, ο εργαζόμενος εκφράζει και εκφράζεται αυτό που είναι ο ίδιος. Χωρίς να επηρεαστούμε από τον ιδεαλισμό, μπορούμε να πούμε ότι στο προϊόν του ο άνθρωπος εξωτερικεύει τον εαυτό του ή αντικειμενοποιεί την υποκειμενικότητά του.

Το προϊόν αυτό, το προϊόν της δραστηριότητάς του είναι ο εξωτερικός δείκτης του εαυτού του, είναι ο καθρέπτης του εαυτού του, η αυτοεκδήλωση, η αυτοέκφρασή του.

Συνήθως ξεχωρίζουμε το προϊόν της δραστηριότητας του ανθρώπου από τη δραστηριότητα αυτή καθ' αυτή, και στην καθημερινή ζωή αναφερόμαστε στο προϊόν από τη μια πλευρά και στη δραστηριότητα από την άλλη σαν δυο ξεχωριστά φαινόμενα. Αν είμαστε φιλόσοφοι όμως σαν τον Μάρξ, θα βλέπαμε ότι αυτά τα φαινόμενα δεν είναι διαφορετικά. Η δραστηριότητα είναι η διαδικασία η οποία καταλήγει στο προϊόν, και το προϊόν, από αυτή την άποψη, δεν είναι τίποτα άλλο παρά η ίδια η δραστηριότητα, αλλά συναθροισμένη, συνοψισμένη, αποκρυσταλλωμένη. Την διευκρίνιση αυτή μεταξύ της δραστηριότητας και του προϊόντος αυτής της δραστηριότητας, την κάνω για τον ακόλουθο λόγο:

Εάν, όπως είπαμε, το προϊόν είναι η αντικειμενοποίηση του ανθρώπου, εάν είναι η πραγμάτωση του ανθρώπου που τόκανε, και εάν το προϊόν είναι η ίδια η δραστηριότητα αλλά αποκρυσταλλωμένη, τότε συνάγεται ότι η δραστηριότητα του ανθρώπου, είναι η ίδια η πραγμάτωσή του σαν άνθρωπος. Η εργασία, λοιπόν, η δραστηριότητα, η δράση δεν είναι μια οικονομική κατηγορία αλλά στην καθολική και βασική της έννοια είναι η συνεχής διαδικασία, η πράξη με την οποία ο άνθρωπος γίνεται αυτό που ο ίδιος είναι δυνάμει.

Έτσι βλέπουμε ότι σύμφωνα με τον Μαρξ ο άνθρωπος δεν είναι μια κάποιια εσωτερικότητα (Interiorité). Όταν θέτουμε τη φιλοσοφική ερώτηση, ποιός είναι ο άνθρωπος, δεν ανοίγουμε το σώμα του για να τον βρούμε κρυμμένο στα εντόσθια του, ούτε εισχωρούμε στον εγκεφαλό του, ούτε ψάχνουμε για καμία ψυχή ή πνεύμα που έτυχε να είναι μέσα του. Ούτε είναι ο άνθρωπος καμία συνείδηση, υπερβατική ή όχι. Για να ανακαλύψουμε ποιός είναι ο άνθρωπος, ψάχνουμε έξω από αυτόν στα προϊόντα του, στις σχέσεις του με τους άλλους ανθρώπους.

Όταν ένα εξωγήινο πλάσμα επισκεφθεί την υδρόγειο με σκοπό να ανακαλύψει ποιός είναι ο άνθρωπος, θα τον συναντήσει στα προϊόντα που δημιουργήσε, θα τον συναντήσει στο αντικειμενικό του κόσμο, ο οποίος κόσμος είναι η συσσώρευση, το σύνολο των ανθρώπινων προϊόντων. Εξετάζοντας αυτό το σύνολο ο εξωγήινος θα κατανοήσει το ανθρώπινο είδος.

Εδώ πρέπει να διακρίνω για να διασαφηνίσω αυτή τη σχέση μεταξύ ανθρώπου και κόσμου. Μπορώ να αρχίσω εξετάζοντας τη σχέση που υπάρχει μεταξύ ανθρώπου και φύσης. Πρωτ' από όλα ο άνθρωπος έχει την βιολογική του υπόσταση στη φύση. Η φύση παρέχει στον άνθρωπο τα μέσα της φυσιολογικής διαβίωσής του.

Επιπλέον είναι μέσα στην αισθητή φύση που ο άνθρωπος πραγματοποιεί τις φυσικές και διανοητικές του δυνατότητες. Η φύση του προσφέρει την ύλη, δια της οποίας ο άνθρωπος παράγει τον κόσμο του και δημιουργεί τον εαυτό του. Φύση και άνθρωπος αλληλοσυνδέονται. Ζούμε στη φύση και από τη φύση. Μάλι στα είμαστε μέρος της φύσης. Ακριβέστερα η φύση είναι ο άνθρωπος και ο άνθρωπος είναι η φύση. Μπορούμε να το πούμε έτσι: ο άνθρωπος είναι φύση εξανθρωπισμένη και η φύση - Natura - είναι άνθρωπος νατουραλισμένος.

Για να καταλάβουμε αυτό περισσότερο, ας φανταστούμε μια εποχή (και κάνω αυτή την υπόθεση μόνο για λόγους ανάλυσης), στην οποία θα ήταν δυνατό να διακρίνουμε από μία μεριά τη φύση αυτή καθ' αυτή. Μια φύση σκοτεινή, αρχέγονη, βουβή, άγνωστη και ανεξερεύνητη, ανεξερεύνητη από τον άνθρωπο. Και από την άλλη μεριά ας φανταστούμε έναν άνθρωπο πρωτόγονο. Σ' αυτή την αρχέγονη κατάσταση ο άνθρωπος χρησιμοποιεί τη φύση κατ' αρχή σαν μέσο για την συντήρησή του, για να ικανοποιήσει τις φυσικές ανάγκες του. Με το πέρασμα στο διηλεκές του χρόνου δημιουργεί και άλλες μη φυσικές ανάγκες, ή μάλλον με το πέρασμα του χρόνου κατανοεί ότι μπορεί να ικανοποιήσει τις φυσικές ανάγκες δημιουργώντας άλλες μη φυσικές ανάγκες, δηλ. διανοητικές, πνευματικές, καλλιτεχνικές κλπ. Σιγά σιγά, βαθμιαία αρχίζει να δημιουργεί τον ανθρώπινο κόσμο.

Στη δημιουργία αυτού του κόσμου η φύση είναι το άμεσο μέσο της ζωής του και το αντικείμενο και εργαλείο της ζωτικής του δραστηριότητας. Τα αντικείμενα που πλάθει, τα προϊόντα της παραγωγικής του δραστηριότητας συσ-

σωρεύονται μέσα σ' αυτό το ατέλειωτο πέρασμα του χρόνου και αποτελούν ένα κόσμο καμωμένο από τον άνθρωπο. Ο άνθρωπος είναι ο πλάστης του κόσμου. Η ιστορία του ανθρώπου είναι η ιστορία της παραγωγικής του δραστηριότητας, της παραγωγής των προϊόντων, τα οποία τώρα είναι όλα γύρω του. Αυτός είναι ο ανθρώπινος κόσμος. Αλλά τι είναι αυτός ο κόσμος; Τι άλλο εκτός από την ίδια τη φύση, την οποία ο πρωτόγονος άνθρωπος έχει σιγά-σιγά εσωτερικοποιήσει για να κάνει, με το πέρασμα ατέλειωτου χρόνου, την ανθρώπινη φύση; Με τη δραστηριότητά του, ο άνθρωπος έχει χάσει τον πρωτόγονο χαρακτήρα του, έχει ιδιοποιηθεί την φύση και απέκτησε την ανθρώπινη φύση.

Αλλά πρέπει να προσέξουμε την ιδιότητα του διπλού, την δυαδικότητα, την αμφισημαντικότητα που χαρακτηρίζει την φράση «ανθρώπινη φύση». Μέχρι τώρα αναφερθήκαμε στον ένα πόλο αυτής της δυαδικότητας. Έχουμε εξετάσει την ανθρώπινη φύση, την φύση που έχει ιδιοποιηθεί από τον άνθρωπο για να γίνει ανθρώπινη φύση. Αλλά η ανθρώπινη φύση είναι και ανθρώπινη φύση. Πως; Έχουμε δει ότι ο άνθρωπος στη παραγωγική του δραστηριότητα εξωτερικοποιείται στα προϊόντα του και η δραστηριότητά του είναι η δραστηριότητα στην οποία αντικειμενοποιεί τον εαυτό του. Εάν αυτό είναι σωστό, τότε ο κόσμος του ανθρώπου είναι η εξωτερικοποίησή του. Ο κόσμος του ανθρώπου είναι η ίδια η φύση, η οποία με την ανθρώπινη παραγωγή έχασε τον αρχικό, υποθετικό της, πρωτόγονο χαρακτήρα και έχει γίνει ανθρώπινη φύση, ή ανθρωπολογική φύση. Βλέπουμε, λοιπόν, ότι η ανθρώπινη φύση είναι φύση εσωτερικοποιημένη από τον άνθρωπο και άνθρωπος εξωτερικοποιημένος στη φύση. Είναι φύση εξανθρωπισμένη και άνθρωπος νατουραλοποιημένος. Με τη δραστηριότητα του, όταν βέβαια αυτή είναι γνήσια ανθρώπινη δραστηριότητα, έξω από τα πλαίσια της εμπορευματικής κοινωνίας, ο άνθρωπος εξανθρωπίζει τη φύση και νατουραλοποιεί τον εαυτό του.

Για λόγους ανάλυσης μπορούμε να διακρίνουμε τα δυο αυτά φαινόμενα, που στην πραγματικότητα συνιστούν μια μονάδα: την ανθρώπινη φύση και επίσης για λόγους ανάλυσης και για τους σκοπούς αυτής εδώ της μελέτης μπορούμε να πούμε ότι η πράξη της αντικειμενοποίησης είναι πιο σημαντική. Εκτός από τα άλλα νομίζω ότι τώρα είναι περισσότερο σαφές το γεγονός ότι στη δραστηριότητά του ο άνθρωπος πλάθει τον εαυτό του.

Απ' αυτή την άποψη ο Μαρξ όχι μόνο θεωρεί την εργασία με διαφορετικό τρόπο από τους πολιτικούς οικονομολόγους αλλά επίσης, αν μου επιτραπεί να κάνω αυτή την σύγκριση, και από την Παλαιά Διαθήκη. Η πολιτική οικονομία κατανοεί την εργασία μόνο σαν λειτουργία των οικονομικών νόμων. Δεν λαμβάνει υπ' όψη τη διάσταση της εργασίας που έχει να κάνει με την ύπαρξη του, με αυτή καθ' αυτή την υπόστασή του. Η Παλαιά Διαθήκη κατανοεί την εργασία σαν κάτι κακό. Όταν ο θεός έδωξε τον Αδάμ και την Εύα από τον παραδεισο, τους καταδίκασε να εργάζονται και να μοχθούν στη γή. Σύμφωνα με τον Μαρξ

η εργασία δεν είναι καθόλου καταδίκη. Ή μάλλον αν είναι καταδίκη, είναι η καταδίκη του ανθρώπου, δια της οποίας ο άνθρωπος παύει να είναι πλάσμα του Θεού και γίνεται ο ίδιος δημιουργός - πλάστης του ανθρώπου.

Δράση, δραστηριότητα, εργασία είναι κάτι πολύ σημαντικό για τον άνθρωπο. Φυσικά δεν πρέπει να κατανοήσουμε την εργασία με την στενή, ζωώδη της εκδοχή. Και ο άνθρωπος και τα ζώα δρουν, εργάζονται, παράγουν. Και για τα ζώα και για τους ανθρώπους η εργασία είναι η «ζωτική δραστηριότητα τους» η δραστηριότητα της ζωής των. Μάλιστα είναι αυτή η «ζωτική δραστηριότητα» που χαρακτηρίζει και τον άνθρωπο και τα ζώα μ' αυτό που ο Μαρξ ονομάζει «ειδολογική ζωή». Δηλαδή είναι η «ζωτική δραστηριότητα» που προσδιορίζει και διαιωνίζει την ζωή των γενών, αυτό που καθορίζει τα διάφορα είδη. Πιο ξεκάθαρα τα είδη προσδιορίζονται από την ζωτική δραστηριότητα, την εργασία που τα χαρακτηρίζει.

Τα ζώα βέβαια εργάζονται και παράγουν, αλλά όπως είναι γνωστό και όπως το διασαφηνίζει ο Μαρξ, παράγουν μόνο για να ικανοποιήσουν τις φυσικές ανάγκες και τις ανάγκες των νεογέννητων.

Παράγουν κάτω από την τυφλή πίεση της άμεσης φυσικής ανάγκης και σύμφωνα με τις ενστικτώδεις παρορμήσεις των ειδών στα οποία αντιστοιχα ανήκουν. Άλλωστε τα ζώα είναι εντελώς ταυτόσημα με τη ζωϊκή τους δραστηριότητα. Δεν μπορούν να ξεχωρίσουν τον εαυτό τους από αυτή τη δραστηριότητα. Δεν έχουν συνείδηση αυτής της δραστηριότητας. Με λίγα λόγια είναι εντελώς, αν θέλετε, κολλημένα στη φύση, ταυτόσημα με τη φύση. Γι' αυτό το λόγο παράγουν μόνο σε μια και μόνο κατεύθυνση. Οι κάστορες δεν ραμφίζουν τα δέντρα και τα πουλιά δεν χτίζουν φωλιές μέσα στο νερό.

Σε αντιδιαστολή με τα ζώα ο άνθρωπος είναι ικανός να ξεχωρίσει τη ζωϊκή του δραστηριότητα από τον εαυτό του, να αποσυνδέσει τον εαυτό του από την, εργασία του, ώστε να κάνει την εργασία του αντικείμενο της θέλησης και της συνείδησής του.

Αυτό σημαίνει ότι ο άνθρωπος είναι συνειδητό ον. Τη στιγμή που αποσυνδέεται από αυτό που κάνει, από την δραστηριότητά του, ο άνθρωπος αποκτά συνείδηση. Η συνείδηση δεν είναι τίποτα άλλο παρά αυτή η απόσταση. Αλλά ο άνθρωπος δεν έχει μόνο συνείδηση της δραστηριότητάς του· ο άνθρωπος ταυτόχρονα (και αυτό είναι ένα από τα σημεία στο οποίο, ακολουθώντας τον Μαρξ, ή θελα να καταλήξω) έχει συνείδηση της καθολικότητάς του. Έχοντας συνείδηση της ζωϊκής του δραστηριότητας, έχει ταυτόχρονα συνείδηση του ανθρώπου αυτού καθαυτού, δηλ. του ανθρώπινου είδους. Αυτό ακριβώς εννοεί ο Μαρξ, όταν αναφέρεται στον άνθρωπο σαν ένα «ειδολογικό ον» (σαν ένα *Gattungswesen*).

Χρησιμοποιώντας αυτή την φράση του Φόουερμπαχ, για να χαρακτηρίσει τον άνθρωπο σαν «ειδολογικό ον», ο Μαρξ εννοεί ότι ο άνθρωπος θεωρεί τον εαυτό του, συμπεριφέρεται προς τον εαυτό του ως μια συγκεκριμένη ενσωμά-

τωση του ανθρώπινου είδους. Δηλ. με το να χαρακτηρίσουμε τον άνθρωπο σαν «ειδολογικό ον» είναι ένας άλλος τρόπος να πούμε ότι ο άνθρωπος έχοντας συνείδηση της δικής του δραστηριότητας, έχει ταυτόχρονα συνείδηση της δραστηριότητας των συνανθρώπων του. Κοντολογίς ότι ο άνθρωπος είναι κοινωνικό ον, ότι είναι αυθύπαρκτο κοινωνικό ον. Με το να χαρακτηρίσουμε τον άνθρωπο σαν «ειδολογικό ον», όπως κάνει ο Μαρξ, εννοούμε ότι ο άνθρωπος δεν είναι εκ φύσεως ένα απομονωμένο, ατομικό, ιδιωτικό, εγωϊστικό ον, όπως το νοούν οι πολιτικοί οικονομολόγοι και όλοι οι απόγονοί τους, αλλά είναι ένα ον το οποίο έχει εξαρχής συνείδηση της κοινωνικότητάς του. Αυτή είναι μια από τις βασικότερες διαφορές, που χαρακτηρίζει τον Μαρξ από τους φιλελεύθερους φιλοσόφους.

Επειδή η ζωϊκή δραστηριότητα του ανθρώπου δεν είναι τυφλή, όπως στα ζώα, αλλά συνειδητή, επειδή η ζωή του, η ζωή του είδους του, η ειδολογική του ζωή είναι αντικείμενο γι' αυτόν, επειδή ο άνθρωπος είναι καθολικό ον, γι' αυτό είναι ελεύθερος να ρυθμίσει την ζωϊκή του δραστηριότητα πέρα από τα όρια που καθορίζονται από τις φυσικές του ανάγκες. Απελευθερωμένος κατ'αυτόν τον τρόπο είναι ικανός να παράγει σε περισσότερες από μια κατευθύνσεις και πέρα από την στενή και προσδιορισμένη παραγωγή των ζώων. Ο άνθρωπος εργάζεται και παράγει σύμφωνα με τις φυσικές ανάγκες και τους νόμους της ωφελιμότητας, αλλά, ακριβώς επειδή είναι ειδολογικό ον, είναι ελεύθερος να παράγει και με τους νόμους της ομορφιάς. Η φύση (ορυκτά, φυτά, αέρος, φως) συνιστούν αντικείμενα για περιέργεια, θαυμασμό, επιστήμη και τέχνη. Εάν ο ποταμός είναι ο χώρος για λουτρά και για το σβήσιμο της δίψας, είναι επίσης η ευκαιρία για άρδευση και ηλεκτρισμό, αλλά και η έμπνευση για ζωγράφους και ποιητές.

Έτσι ο άνθρωπος, σε αντιδιαστολή με τα ζώα, παράγει ελεύθερα. Μάλιστα, και εδώ ήθελα να φθάσω, η δραστηριότητα είναι χαρακτηριστικά ανθρώπινη, όταν είναι απελευθερωμένη από κάθε είδους πιέσεις, καταναγκασμούς, περιορισμούς. Παραγωγή είναι ανθρώπινη και όχι ζωώδης παραγωγή, όταν είναι ελεύθερη παραγωγή. Ελεύθερη από τί; όχι μόνο από τα ένστικτα και τις φυσικές ανάγκες δηλ. από εσωτερικές πιέσεις και περιορισμούς, αλλά ελεύθερη από οποιεσδήποτε πιέσεις και εξαναγκασμούς: εσωτερικούς ή εξωτερικούς. Ένα παράδειγμα εξωτερικής πίεσης στα ίδια τα ζώα είναι το μαστίγιο, ο ζυγός κλπ. Ανάλογες πιέσεις για τον εργαζόμενο άνθρωπο στα πλαίσια της κοινωνίας των πολιτικών οικονομολόγων είναι ολοφάνερες και δεν χρειάζεται να τις αναφέρω. Αυτό που θα υπογραμμίσω είναι ότι μόνο όταν η δραστηριότητα του ανθρώπου είναι ελεύθερη, δεν είναι ζωώδης, μόνο όταν είναι ελεύθερη, είναι καθ' αυτή ανθρώπινη δραστηριότητα, μια δραστηριότητα στην οποία ο άνθρωπος, γίνεται άνθρωπος, εκπληρώνει τις δυνατότητές του.

Μια ακόμη σημείωση για να κλείσω το πρώτο μέρος της μελέτης αυτής. Έχουμε ήδη αναφέρει ότι στο προϊόν της δραστηριότητάς του ο εργαζόμενος

αντικειμενοποιεί τον εαυτό του και ότι η δραστηριότητά του είναι η αντικειμενοποίηση της ζωής του. Επειδή τώρα έχουμε καταλάβει ότι ο άνθρωπος είναι ειδολογικό ον, έχει συνείδηση του είδους του, όταν αντικειμενοποιεί τον εαυτό του στα προϊόντα του, αυτό που αντικειμενοποιεί είναι ολόκληρο το είδος του. Άρα στον κόσμο που παράγει αντικαθρεπτίζεται όχι ένας ατομικός ή ιδιωτικός κόσμος αλλά το ίδιο το ανθρώπινο είδος. Επομένως, γράφει ο Μαρξ, «το αντικείμενο της εργασίας είναι η αντικειμενοποίηση της ειδολογικής ζωής του ανθρώπου», όχι δηλ. της ατομικής του ζωής.

Έχοντας όλα αυτά υπ' όψη, έχοντας υπ' όψη την καθολική μορφή της ανθρώπινης δραστηριότητας, πρέπει τώρα να εξετάσουμε τί συμβαίνει στο ανθρώπινο προϊόν, στον ανθρώπινο κόσμο, στην πράξη παραγωγής, στο ίδιο τον άνθρωπο, στην ειδολογική του ύπαρξη και τί συμβαίνει στις σχέσεις του ανθρώπου με άλλους ανθρώπους. Πρέπει να εξετάσουμε τι συμβαίνει σ' όλες αυτές τις σχέσεις στα πλαίσια της κοινωνίας, η οποία είναι βασισμένη στην πολιτική οικονομία, βασισμένη δηλαδή στις κεφαλαιοκρατικές σχέσεις παραγωγής. Σ' αυτά τα πλαίσια ο Μαρξ βρήκε μια κατάσταση απόλυτης αλλοτρίωσης. Εργασία στις κοινωνίες που διέπονται από την θεωρία της πολιτικής οικονομίας είναι αποξενωμένη εργασία. Η γενική και απόλυτη αυτή αλλοτρίωση εκδηλώνεται σε τέσσερις κύριες όψεις, διαστάσεις.

1) Η πρώτη όψη εμφανίζεται στη σχέση του εργαζόμενου προς το προϊόν της εργασίας του. Δηλαδή ο εργαζόμενος είναι αλλοτριωμένος προς το προϊόν που παράγει. Στον κεφαλαιοκρατικό βιομηχανικό τρόπο παραγωγής το προϊόν της παραγωγικής δραστηριότητας του εργάτη δεν ανήκει στον εργάτη τον ίδιο, δεν είναι καθόλου δικό του, αν και εναπόθεσε σ' αυτό όλη την πνευματική και διανοητική του δύναμη, αν και χωρίς αυτόν δεν θα μπορούσε να υπάρξει. Αντίθετα, το προϊόν υπάρχει έξω από αυτόν, ανεξάρτητα απ' αυτόν και είναι ξένο προς αυτόν. Όχι μόνο αυτό (και εδώ βλέπουμε ένα χτυπητό παράδειγμα της διαλεκτικής του Μαρξ. Μια διαλεκτική απαλασσύμενη, όπως είναι από τα θεωρησιακά και εννοιολογικά πλαίσια του Hegel ανακαλύπτεται στην χειροπιαστή πραγματικότητα, στη σχέση εργάτης-προϊόν). Λοιπόν, όχι μόνο το προϊόν είναι ανεξάρτητο από τον ίδιο τον εργάτη αλλά, σαν κάτι αλλότριο προς τον άμεσο δημιουργό του, γίνεται μια αυτόνομη και αυτεξούσια δύναμη η οποία τον αντιστρατεύεται και του αντιτάσσεται. Πώς; Την ίδια στιγμή της παραγωγής το προϊόν ανήκει όχι στον άμεσο δημιουργό του δηλ. στον εργαζόμενο, αλλά στον ιδιοκτήτη των μέσων παραγωγής, δηλ. στον εργοστασιάρχη. Ο ιδιοκτήτης μέσων παραγωγής μετατρέπει το προϊόν σ' εμπόρευμα και τελικά σε κεφάλαιο. Σαν κεφάλαιο το προϊόν μετουσιώνεται σε μια ενάντια, εχθρική δύναμη κατά του εργάτη - κατά του ίδιου του δημιουργού του. Πώς; Το προϊόν μετουσιωμένο σαν κεφάλαιο γίνεται ο φορέας, δια του οποίου ο ιδιοκτήτης μέσων παραγωγής εξακολουθεί να διατηρεί τον εργάτη σε μια κατάσταση καθυπόταξης και

υποδούλωσης. Διαμέσου του προϊόντος, το οποίο παράγει ο εργάτης και ιδιοποιείται ο κεφαλαιούχος, ο εργάτης αποκτά τα μέσα διαβίωσης του, δηλ. τα μέσα διαιώνησης του σαν εργάτης. Μελίγα λόγια: Το προϊόν που δημιουργεί ο εργάτης, με όλες του τις δυνάμεις, γίνεται ο λόγος για την ίδια την διαιώνηση της υποδουλωμένης κατάστασής του.

Μάλιστα όσο περισσότερα προϊόντα και να παράγει ο εργάτης τόσο περισσότερο αποξενώνεται από τα προϊόντα του. «Όποιο και αν είναι το προϊόν της εργασίας του, γράφει ο Μαρξ, ο εργάτης δεν υπάρχει σ' αυτό. Όσο μεγαλύτερο είναι το προϊόν αυτό, τόσο λιγότερο ο εργάτης είναι ο εαυτός του». Και συνεχίζει: «όσοι περισσότερες αξίες δημιουργεί ο εργάτης, τόσο περισσότερο χάνει ο ίδιος την αξία του, όσο περισσότερο τελειοποιείται το προϊόν του, τόσο περισσότερο μεταμορφώνεται ο εργάτης»¹.

Τώρα, αν η σχέση του εργαζόμενου προς το προϊόν του είναι μια σχέση προς ένα ξένο αντικείμενο, το οποίο του αντιτίθεται και τον υποτάσσει, εάν δηλ. η σχέση του ανθρώπου προς τα προϊόντα του είναι μια σχέση αλλοτρίωσης, τότε δεν μπορεί παρά η σχέση του ανθρώπου προς ολόκληρο τον αντικειμενικό του κόσμο να είναι μια σχέση αλλοτρίωσης, γιατί αυτός ο κόσμος, όπως είδαμε, δεν είναι τίποτα άλλο παρά η συσσώρευση των προϊόντων της παραγωγικής δραστηριότητας του ανθρώπου. Αποξενωμένος από τα προϊόντα του ο άνθρωπος είναι ταυτόχρονα αποξενωμένος από τον κόσμο του - έναν κόσμο που δημιουργήσε διαμορφώνοντας την ανόργανη φύση.

2) Στην κοινωνία, η οποία διέπεται από την θεωρία της πολιτικής οικονομίας, η αλλοτρίωση φανερώνει τον εαυτό της όχι μόνο στη σχέση του εργαζόμενου προς το προϊόν της εργασίας του αλλά, ταυτοχρονα βέβαια, και στην πράξη της ίδιας της παραγωγής: Όχι μόνο στο αποτέλεσμα της παραγωγής αλλά και στην ίδια την παραγωγή. Πώς; έχουμε πει ότι το προϊόν δεν είναι τίποτα άλλο παρά η συνάθροιση, η αποκρυστάλλωση, ο Μαρξ λέει η «ουσία» της παραγωγικής δραστηριότητας. Τώρα, αν το προϊόν της παραγωγικής δραστηριότητας είναι κάτι το αλλότριο, τότε η ίδια η δραστηριότητα, η ίδια η διαδικασία, η πράξη παραγωγής είναι αλλοτρίωση, μάλιστα ζώσα αλλοτρίωση. Έτσι στην κοινωνία, η οποία έχει διαπλαστεί από την πολιτική οικονομία, η παραγωγική δραστηριότητα του ανθρώπου είναι, όπως το λέει και ο Μαρξ, «η δραστηριότητα της αλλοτρίωσης και η αλλοτρίωση της δραστηριότητας»².

Έχουμε πει επίσης ότι η δραστηριότητα απαλλαγμένη από τις συνθήκες της πολιτικής οικονομίας, όταν δηλαδή είναι ανθρώπινη δραστηριότητα, δηλ. όταν είναι ελεύθερη, είναι το μέσο δια του οποίου ο εργάτης, ο άνθρωπος, αναπτύσσει τις δυνατότητές του, τις σωματικές και διανοητικές του δυνάμεις.

1. Οικονομικά και Φιλοσοφικά Χειρόγραφα, σελ. 93 και 94.

2. Ibid., βλέπε σελ. 95-96.

Η δραστηριότητα του ανθρώπου, όταν είναι ελεύθερη δραστηριότητα, ολοκληρώνεται στον άνθρωπο, τον δημιουργεί. Αλλά στο ισχύον σύστημα παραγωγής η δραστηριότητα γίνεται δουλειά, η οποία ακρωτηριάζει αυτές τις σωματικές και διανοητικές του δυνατότητες.

Εάν η σχέση του εργαζομένου προς την ίδια την πράξη παραγωγής είναι μια σχέση αλλοτρίωσης, εάν η ίδια η δραστηριότητα είναι η δραστηριότητα της αλλοτρίωσης, τότε μπορούμε να πούμε ότι η δεύτερη μορφή της αλλοτριωμένης εργασίας αντιστοιχεί με την αλλοτρίωση του ανθρώπου από τον εαυτόν του, είναι δηλ. αυτοαλλοτρίωση. Ο άνθρωπος είναι ο εαυτός του μόνο όταν η δραστηριότητά του επιβεβαιώνει τον εαυτό του. Όταν όμως η παραγωγική δραστηριότητα είναι κάτι που στρέφεται εναντίον του, όπως στην περίπτωση που εξετάζουμε τώρα, τότε ο ίδιος ο άνθρωπος γίνεται ξένος προς τον εαυτό του, αυτοαλλοτριώνεται.

3) Η τρίτη κύρια όψη της αποξενωμένης εργασίας είναι η αποξένωση του ανθρώπου από το είδος του, από την ειδολογική του ύπαρξη, την ανθρωπινή ουσία του. Αυτή η διάσταση αντλείται από τις άλλες που αναφέραμε.

Έχουμε σημειώσει ότι ο άνθρωπος στην πράξη της δραστηριότητάς του αποκτά συνείδηση του είδους του. Ο κόσμος που παράγει, μεταμορφώνοντας την ανόργανη φύση, δεν είναι ο ατομικός του κόσμος αλλά ο κόσμος του ανθρώπου, του ανθρώπινου είδους. Ο κόσμος του είναι η αντικειμενοποίηση της ειδολογικής του ζωής. Όταν όμως τα προϊόντα της δραστηριότητάς του είναι αποξενωμένα, τότε ο κόσμος του δεν είναι η αληθινή αντικειμενοποίηση του ανθρώπινου είδους. Με τον τρόπο αυτό ο άνθρωπος αποξενώνεται από το είδος του, από την ζωή του σαν ανθρώπινο είδος, δεν ξέρει τι είδους όν είναι. Και βέβαια πως να ξέρει, όταν όλα γύρω του είναι αποτελέσματα μιας αποξενωμένης εργασίας. Η ειδολογική του ζωή δεν ταυτίζεται με την ζωική του δραστηριότητα, η ειδολογική του ζωή δεν είναι ο λόγος της ζωικής του δραστηριότητας αλλά μεταβάλλεται σε μέσο για την φυσική του επιβίωση.

Η ειδολογική του ζωή μεταμορφώνεται σε μέσο για την ατομική του ζωή. Το γεγονός ότι ο άνθρωπος είναι συνειδητό ον, γίνεται μέσο για την απλή φυσική του συντήρηση και έτσι ο άνθρωπος χάνει το πλεονέκτημα που έχει απέναντι στα ζώα.

4) Όταν αποξενώνεται ο άνθρωπος από το προϊόν της της εργασίας, από τον εαυτό του, από τον κόσμο του, από το είδος του τότε βέβαια πως μπορεί να μην αποξενωθεί και από τους άλλους ανθρώπους. Αυτή είναι η τέταρτη και τελευταία κύρια όψη της αποξενωμένης εργασίας.

Όταν εγώ είμαι αποξενωμένος από το προϊόν της εργασίας μου, όταν εγώ είμαι αποξενωμένος από την ίδια την εργασία μου, όταν εγώ είμαι αποξενωμένος από τον εαυτό μου, και όταν εσύ είσαι εξίσου αποξενωμένος απ' αυτό που παράγεις, από την διαδικασία της παραγωγής σου, από τον εαυτό σου, τότε όταν

συναντιόμαστε τι αντιμετωπίζουμε; αντιμετωπίζουμε ο ένας τον άλλον σαν εντελώς αποξενωμένες υπάρξεις. Οι σχέσεις, οι προσωπικές μας σχέσεις, η αλληλοσυμπεριφορά μας είναι σχέσεις αλλοτριωμένων όντων. Αποξενωμένοι από τον εαυτό μας παραμένουμε αποξενωμένοι ο ένας από τον άλλο.

Βέβαια η αποξένωση από τους συνανθρώπους μου έρχεται σαν συνέπεια της αποξένωσης της ειδολογικής μου ύπαρξης. Γιατί όταν είμαι αποξενωμένος από τη ζωή μου σαν είδος, όταν δεν έχω συνείδηση του αληθινού είδους του ανθρώπου, αυτό σημαίνει ότι είμαι αποξενωμένος από τους άλλους, και οι άλλοι αποξενωμένοι από μένα, και όλοι μας καταντάμε αποξενωμένοι από την ουσία μας σαν άνθρωποι.

Βλέπουμε λοιπόν ότι η αποξενωμένη εργασία, στην τελευταία ανάλυση, συνεπάγεται την αποξένωση του ανθρώπου από την ίδια την ουσία του, από την ανθρώπινη φύση. Εδώ όμως πρέπει να είμαστε προσεκτικοί, γιατί εφόσον μεταχειριζόμαστε την λέξη «ουσία», υπάρχει κίνδυνος να δώσουμε την εντύπωση ότι κινούμαστε στα πλαίσια της μεταφυσικής φιλοσοφίας.

Ο Μαρξ δεν χρησιμοποιεί την έκφραση «ανθρώπινη ουσία» ή «ανθρώπινη φύση» σαν κάτι καθοριστικό ή κάτι υπερβατικό, δηλαδή όπως την αντιλαμβάνεται η παραδοσιακή μεταφυσική. Ούτε ο Μαρξ οπισθοδρομεί στη θέση του Φόουερμπαχ. Άλλωστε αυτός είναι ο λόγος που επέμεινα τόσο πολύ στην ανάλυση της έννοιας «ανθρώπινη φύση»: για να επισημάνω ακριβώς αυτή τη διαφορά. Ο διστακτικός υλισμός του Φόουερμπαχ ξεχωρίζει τις έννοιες «απομονωμένο άτομο» και την «ανθρώπινη ουσία» και κατανοεί την «ανθρώπινη ουσία» σαν μια γενικότητα που ενώνει τα πολλά απομονωμένα άτομα. Όπως είναι γνωστό ο Φόουερμπαχ απομακρύνθηκε από τον ιδεαλισμό του Hegel. Προσπάθησε να δει τα πράγματα στην χειροπιαστή πραγματικότητά τους. Γι' αυτό το λόγο τον ονομάζουμε υλιστή. Και ήταν ακριβώς αυτό που ενθουσίασε τον νεαρό Μαρξ, ώστε να γράφει γράμμα στον Φόουερμπαχ, στο οποίο του ζητούσε να στραφεί περισσότερο στην πραγματικότητα της σφαίρας της οικονομίας. Αλλά μάταια βέβαια, όπως ξέρουμε. Ο υλισμός του Φόουερμπαχ είναι διστακτικός για το λόγο που αναφέραμε. Διότι ο Φόουερμπαχ ξεχωρίζει το «απομονωμένο άτομο» από το «αφηρημένο άτομο», το «απομονωμένο άτομο» από «την ανθρώπινη ουσία». Για τον μονιστικό υλισμό του Μαρξ δεν ισχύει αυτή η διάκριση. Η ανθρώπινη ουσία δεν είναι κάτι το αφηρημένο ή κάτι το γενικό. Τι είναι; είναι ο ίδιος ο άνθρωπος. Είναι ο ίδιος ο άνθρωπος σαν ένα σύνολο σχέσεων.

Έχουμε ήδη μιλήσει για την σχέση του ανθρώπου προς τα προϊόντα της παραγωγικής του δραστηριότητας, για την σχέση του ανθρώπου προς την ίδια τη διαδικασία της δραστηριότητας, για την σχέση του ανθρώπου προς τη φύση, για τη σχέση του ανθρώπου προς άλλους ανθρώπους. Τι είναι αυτές οι σχέσεις; Αυτές οι σχέσεις είναι ανθρώπινες σχέσεις, είναι σχέσεις μεταξύ ανθρώπων, είναι ενδοανθρώπινες σχέσεις, κοντολογίς είναι κοινωνικές σχέσεις. Διότι η

σχέση του εργάτη προς το προϊόν του, λόγου χάρη, δεν είναι μια σχέση του εργάτη προς ένα νεκρό αντικείμενο. Το προϊόν είναι κάτι δια μέσου του οποίου ο εργάτης, ο άνθρωπος, συμπλέκεται με άλλους ανθρώπους.

Η σχέση του προς το προϊόν είναι ενδο-ανθρώπινη, είναι κοινωνική. Το ίδιο και με τις άλλες σχέσεις. Το σύνολο αυτών των σχέσεων είναι αυτό που ονομάζει ο Μαρξ «ουσία του ανθρώπου». Αν θέλετε η ουσία του ανθρώπου είναι η λειτουργία αυτών των κοινωνικών σχέσεων. Η ουσία του ανθρώπου λοιπόν δεν είναι κάτι αφηρημένο, άλλο είναι ο ίδιος ο άνθρωπος ως πραγματικό, ατομικό, κοινωνικό ον. Είναι από αυτή την ουσία που αποξενώνεται ο άνθρωπος της μισθωτής εργασίας του κεφαλαιοκρατισμού. Είναι από αυτές τις κοινωνικές σχέσεις, από την κοινωνικότητά του, από αυτή την ανθρωπιά του, από αυτή την ουσία του που αλλοτριώνεται ο άνθρωπος στην κοινωνία που ίδρυσαν οι πολιτικοί οικονομολόγοι.

Όσο και να αυξηθούν οι μισθοί των εργαζομένων σ' αυτή την κοινωνία, όσο και να καλυτερέψουν οι πρόσθετες παροχές, όσο και να εκμοντερνισθεί ο χώρος εργασίας και εκσυγχρονισθούν τα μέσα εργασίας, όσο και να αυξηθούν οι προσπάθειες των ψυχολόγων, οι οποίοι προσλαμβάνονται από τους κεφαλαιούχους για να δώσουν την εντύπωση ότι οι συνθήκες εργασίας είναι κατάλληλες και ανθρωπιστικές, η αλλοτρίωση που περιγράψαμε παραμένει. Και παραμένει αναγκαία. Γιατί; Διότι οι πολιτικοί οικονομολόγοι θεωρούν ότι είναι αδύνατο αυτή η αλλοτρίωση να ξεπεραστεί. Γιατί το θεωρούν αδύνατο; Διότι για τους πολιτικούς οικονομολόγους η εργασία είναι η εργασία που έχει τη μορφή του κεφαλαιοκρατικού «ακαταμερισμού της εργασίας», δεν είναι ένα μεμονωμένο φαινόμενο. Είναι ένα μέρος του πλέγματος «Ανταλλαγή - ατομική ιδιοκτησία - καταμερισμός της εργασίας». Τα τρία αυτά μέρη αλληλοσυνδέονται και αλληλοεξαρτιώνται.

Οι πολιτικοί οικονομολόγοι εννοούν την ανταλλαγή και την ατομική ιδιοκτησία σαν ενύπαρκτα χαρακτηριστικά της ανθρώπινης φύσης. Ο Adam Smith λόγου χάρη βλέπει τον άνθρωπο να έχει εκ φύσεως μια ροπή προς την ανταλλαγή και το πάρε-δώσε. Το ίδιο και για την ατομική ιδιοκτησία. Εφόσον η ανταλλαγή και η ατομική ιδιοκτησία, σύμφωνα με την πολιτική οικονομία, είναι κάτι ενύπαρκτο στον άνθρωπο, και εφόσον η ανταλλαγή, η ατομική ιδιοκτησία και ο καταμερισμός της εργασίας αλληλοσυνδέονται, τότε και ο καταμερισμός της εργασίας εκλαμβάνεται σαν ενύπαρκτος.

Αυτό σημαίνει ότι ο καταμερισμός της εργασίας είναι η μόνη μορφή που παίρνει η εργασία του ανθρώπου, ότι είναι η καθολική και απόλυτη μορφή της ανθρώπινης δραστηριότητας. Σαν απόλυτη δεν μπορεί να αλλάξει, και η αλλοτρίωση που συνεπάγεται δεν μπορεί να ξεπεραστεί.

Ο Μαρξ αντίθετα, επειδή θεωρεί τον καταμερισμό της εργασίας, δηλ. την μισθωτή εργασία, ότι είναι μια ειδική μορφή που πήρε η δραστηριότητα του

ανθρώπου στην ιστορία, και όχι η απόλυτη μορφή, μπορεί να μιλήσει για την δυνατότητα της άρσης της αλλοτρίωσης. Μάλιστα επειδή κατανοεί την εργασία γενικά, καθολικά, βασικά, όχι δηλ. σαν μια οικονομική κατηγορία αλλά σαν τον θεμελιακό οντολογικό καθορισμό της ανθρώπινης ύπαρξης, δηλ. σαν τον πραγματικά ανθρώπινο τρόπο ύπαρξης, γι' αυτό μπορεί να μιλήσει όχι μόνο για τη δυνατότητα της άρσης της αλλοτρίωσης, αλλά για την ανάγκη της άρσης της αλλοτρίωσης. Αν δεν αρθεί η αλλοτρίωση, ή μάλλον αν δεν άρουμε την αλλοτρίωση, (γιατί ποιός άλλος θα την άρει εκτός από εμάς τους ανθρώπους; Εμείς οι άνθρωποι την επιβάλαμε, εμείς πρέπει να την ξεπεράσουμε), η ανθρώπινη ύπαρξη δεν πρόκειται να πραγματωθεί. Αλλά για να πραγματωθεί η ανθρώπινη ύπαρξη, η ατομική ιδιοκτησία, η ανταλλαγή, ο καταμερισμός της εργασίας που διέπουν στην κεφαλαιοκρατική κοινωνία, πρέπει να ξεπερασθεί.

Όπως είπε και ο Hegel, αλλά στα πλαίσια της αφηρημένης σκέψης του, ο άνθρωπος βρίσκει την πραγμάτωσή του στην δραστηριότητα, θα λέγαμε στην παραγωγική του δραστηριότητα. Δηλ. η παραγωγική δραστηριότητα διαμεσολαβεί ανάμεσα στον άνθρωπο και την φύση, ανάμεσα στον άνθρωπο και τους άλλους ανθρώπους, για να βρει ο άνθρωπος την πραγμάτωσή του. Ο ίδιος ο άνθρωπος, μόνος του, μέσω αυτής της αυτο-διαμεσολάβησης μπορεί να γίνει ένα ανθρώπινο ον. Αλλά η ατομική ιδιοκτησία, η ανταλλαγή, ο καταμερισμός της εργασίας παρεμβάλλονται σ' αυτή την αυτο-διαμεσολάβηση και δεν επιτρέπουν στον άνθρωπο να βρει την πραγμάτωσή του. Γι' αυτό, στην τελική ανάλυση, είναι αναγκαίο και υποχρεωτικό αυτές οι παρεμβολές να ξεπεραστούν και η αλλοτρίωση να αρθεί.

THE CONCEPT OF ALIENATION IN MARX'S EARLY WRITINGS

S u m m a r y

In agreement with many scholars, such as L. Colletti, G. della Volpe, J. Hippolite, I. Mézáros, and as against L. Althusser, we accept that there is a close connection between Marx's *Economic-Philosophical Manuscripts, 1844* (EPM) and his later treatises; indeed, that a lot of passages in Marx's mature works (e.g. in *A Contribution to the Critique of Political Economy*, in the *Capital*, in the *Theories of Surplus Value*) constitute further elaborations of the central idea in the EPM, namely the theory of «alienated labour». The thesis underlying this paper is that unless we understand fully this crucial theory we shall not be able to appreciate neither Marx's humanism nor the philosophical background of his thought. Accordingly, the aim of the paper is not to criticize the theory but to discuss it anew and to emphasize the way it testifies to the humanistic outlook pervading Marx's entire work.

Thus it is argued that, as opposed to the Political Economists, Marx does not reduce labour to a mere economic category, nor does he confine his approach solely within the socio-economic conditions under capitalism. On the contrary, Marx starts from a universal conception of man as a being realizing itself through its own free and conscious working activity (*Arbeit*=*Tätigkeit*). He is, thus, led to see in the phenomenon of alienation the frustration of man's internal need to become his own human self. Such a process of humanization would involve a genuine activity through which the human beings transform, within the social context, the natural potential into products of their own creation; by thus erecting an objective world of purposefully constructed products they become conscious of themselves as free and creative agents - and therefore, conscious of the fact that they share such a human (par excellence) characteristic with all the members of their species (man as a «generic being»-*Gattungswesen*).

In the society governed by the capitalist productive relations Marx found a situation of absolute alienation, of which he distinguished four aspects: the worker is estranged (1) from the product of his own creation (which, in the form of the capital, becomes an autonomous object confronting him as something hostile and alien), (2) from his own productive activity, (3) from his generic being, (4) consequently, from the other human beings.

Thanks to his humanistic premises, Marx is able to interpret the phenomenon of alienation as a symptom of capitalist mechanism - therefore, of a specific phase in the history of human productive activity - and further, to talk not only of the possibility but indeed of the necessity of overcoming alienation.

N. GEORGOPOULOS